

הרב יעקב טוביה לרנר

אח"י 224567

ירושלים עיר הקדש וטב"א

מנהג ישראל בזמן קבלת שבת וצאה"כ במשך הדורות

מאמר

(מאמר א')

דעת רבותינו מצאנו שינאווא בעלו בזמן צאה"כ - והערות על קובצים הקודמים

בקובצים הקודמים (א-ד) נדפס מאמר ארוך מאת הרה"ג ר' שמואל משה נחמי' הכהן לעוויטא שליט"א על זמן עליה"ש, דעיקר הזמן הוא כפי חשבון האופק, כשהחמה יד-טז מעלות תחת האופק, שאז מאיר היום. ובתוך דבריו הביא כמה פעמים שי' המנחת כהן בזמן צאה"כ, דכשרואין ג' כוכבים הוא לילה קודם שיעור ד' מיל אף לשי' ר"ת, והיה לו משא ומתן בזה (בקובץ ד') עם הרה"ג ר' שלמה זלמן דוידוביץ שליט"א, והאריכו לענין זמן עליה"ש, וזמן צאה"כ בא בדבריהם בקצרה, ויש להאריך בזה ולהעיר על דבריהם בכמה דברים, ובמקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר.

והגם שראיתי רבים מבני תורה מתנזרים אחור מלברר ולפרסם סוגיא עמומה זו, אך תורה הוא וללמדה אני צריך, ויש בענין צאה"כ כמה וכמה שיטות וכמה מהלכים, ועל כל מהלך יש קושיות חזקות, והרבה סתירות, ולא באתי במאמר הזה לברר וללבן סוגיא עמוקה זו, ולישא וליתן בדברי הראשונים, אלא לברר מהו דעת גדולי הפוסקים ומנהג כלל ישראל במשך הדורות, כי ראיתי בזה עירב פרשיות, שרבים אינם מבחינים בין שיטה לשיטה, ותולים באשלי רבבא דברים שאינם.

ולא באתי בכאן לקבוע הלכה לא כמאן ולא כמאן, רק לברר וללבן מה היה דעת גדולי הפוסקים ומנהג ישראל בימים ההם, וכהיום כבר נתפשט בכל תפוצות ישראל להחמיר ככל הדעות, וכבר כתב בזה הגאון רבי בצלאל הכהן זצ"ל מווילנא (נדפס בשו"ת בנין שלמה ח"ב או"ח סי' ס"ז) "אין ספק שאין לנו מי שיכול להכריע בדינים הללו להלכה בספק הנוגע לאיסורי תורה, עכ"פ גם היותר גדול שבדור מן הגאונים הראשונים או מן האחרונים ז"ל, עד אשר יבא אליהו ז"ל ב"ב ויורה צדק לנו גם בספק עצום הזה, ועד אשר יגלה לנו אליהו ז"ל מן השמים במהרה ויאיר לנו בחשכת זמן ביה"ש, יש לנו לילך לחומרא בכל צד ובכל ספק הנוגע לאיסור תורה בזה, וכמ"ש הרבה מן האחרונים ז"ל להלכה", ומה' אבקש מענה לשון.

פרק א'

דעת גדולי הפוסקים דומן צאה"כ כשי' המנ"כ

1234567

1234567

ג' שיטות דומן צאה"כ לשי' ר"ת

י' דו"ע הדבר ו'מפורסם ה'ענין דאף דעת השו"ע והפוסקים כשי' ר"ת, דומן צאה"כ הוא ר' מיל אחר שקה"ח, וכמבואר בדברי חז"ל (פסחים דף צ"ד), מ"מ יש בזה ג' עיקרי שיטות. א] שי' ר"ת הפשוט, והוא דצאה"כ הוא ע"ב דקות בשובה אחר שקה"ח, וביה"ש הוא ג' רבעי מיל קודם לזה, מנ"ח וחצי דקות עד ע"ב דקות אחר שקה"ח. ב] שי' המנ"כ, והוא דצאה"כ הוא כשנראין כוכבים במציאות, [והוא בא"י כחצי שעה אחר שקה"ח], ומג' רבעי מיל קודם לזה עד צאה"כ הוי ביה"ש. ג] שי' ר"ת ע"פ אופק א"י בימים השונים, והוא דצאה"כ הוא ע"ב דקות אחר שקה"ח בא"י בימי ניסן ותשרי, וביה"ש ג' רבעי מיל קודם לזה, ובשאר ימות השנה ובשאר הארצות הוא כפי אותה דרגה של חשכות הרקיע, והוא כשהחמה כט"ז מעלות תחת האופק.

שי' המחנת כהן דומן צאה"כ כפי הנראה לעינים

רבים נתקשו בשי' ר"ת, שבמציאות רואים שהרקיע מלא כוכבים קודם שיעור ד' מילין, ועל כן ס"ל להמנחת כהן דכשרואין ג' כוכבים הוא לילה אף שלא נשלם השיעור דד' מילין. ודברי המנחת כהן הם במאמר ב' (פרק ה' אות ו') שכ' דבמוצ"ש אם נראו ג' כוכבים כבר הוא לילה גמור ומותר לעשות מלאכה אע"פ שלא עבר שיעור שעה וחומש אחר שקה"ח, ואמרינן שמא טעה בחשבון הד' מילין, או שאין באותה מדינה בין שקה"ח לצאה"כ שיעור ד' מילין, דכל שנראין ג' כוכבים הוא לילה גמור, שהרי הם נראים לעין, וא"א להכחיש מה שנראה לחוש. ועוד כ' המנ"כ (שם אות ח') דשיעור זמן שיש במדינה הזאת בין שקה"ח לצאה"כ בחגתי פעמים הרבה ונראה לחוש שאפי' באמצע הקיץ אין בארץ הזאת שיעור שעה וחומש בין שקה"ח לצאה"כ, ואני תמה איך יש במדינה הזאת שיעור כ"כ מיעוט, ושמא יש בזה סבה אחרת ואנכי לא ידעתי עי"ש. וכ"כ הפר"ח בקונ' דבי שמש' (הערות על ס' מנ"כ, מ"ב אות ו') דאפי' לר"ת מכיון שאנו רואים סימן הכוכבים שוב אין להקפיד על שלא נשלם השיעור דד' מילין, דיציאת הכוכבים הוא סימן ברור ומוסמך יותר מהחשבון עי"ש.

דעת החת"ס כשי' המנ"כ

וידוע דכן דעת רבש"י החת"ס סופר, דס"ל לדינא כשי' ר"ת, וכמו שכתב בשו"ת חת"ס סופר (או"ח סי' פ') "קבלתי מרבנותי כי ההלכה רווחת בזה בלי שום פקפוק דשיעור ביה"ש אינו כי אם ג' רבעי מיל קודם צאה"כ, ואנו תופסים במוחלט כשי' ר"ת. מ"מ מבואר שם בדבריו דומן צאה"כ הוא כשרואין במציאות כוכבים בשמים, וכמ"ש שם דצאה"כ הנהוג הוא כשהשמים בהירים, אבל ביום המעונן א"א לשפוט על כוכבים.

וכ"מ ממה שכ' שם דומן צאה"כ הוא ה' דקות קודם שעה תשע, ושיש להחמיר בדעת החק יעקב (סי' תנ"ט סק"י) דשיעור מיל הוא כ"ב [וחצי] דקות, ולכן דוקא אם נולד התינוק מו"ב דקות קודם צאה"כ נחשב כנולד ביום, אבל כנולד רק י"ג וחצי דקות קודם צאה"כ הוי כנולד ביה"ש. ואי ס"ל דומן צאה"כ ד' מיל אחר שקה"ח, אזי אדרבה לדעת הח"י זמן מתחיל שמתחיל במאוחר יותר מדעת הסוברים דשיעור מיל י"ח דקות, דלדעתם ביה"ש מתחיל ג"ח וחצי דקות אחר שקה"ח, משא"כ לדעת הח"י דד' מיל הם צ' דקות, וביה"ש מתחיל י"ז דקות קודם לזה, והוא ע"ג דקות אחר שקה"ח, נמצא דדעת הח"י להקל ולא להחמיר, אלא ודאי דהחת"ס ס"ל כדעת המנ"כ דאין ספק בזמן צאה"כ, שהוא בזמן שנראים ג' כוכבים, אלא נחלקו במשך זמן ביה"ש, אי הוי י"ג דקות קודם צאה"כ הנראה, או י"ז דקות קודם צאה"כ הנראה, ובוה מסיק החת"ס דיש להחמיר בדעת הח"י "שהארץ והוכיח בראיות ברורות שאין עליהם תשובה", וכ"כ בשו"ת מהרי"ץ דושנסקי (סי' כ"ח) בדעת החת"ס עי"ש.

וכן מפורש יוצא ממה שכתב שם החת"ס "זמן הלילה לפי השעות הנוהגות הוא בתקופות השנה הזאת לע"ע ה' מינוטין קודם גמר קשקש ניין אוהר", היינו דומן צאה"כ הוא בשעה 8:55, ובאותו יום [כ"ח סיון שנת תקס"ג, למספרם 18 יוני] בעיר מטרסדורף [48.1 מעלות לצד צפון, מקום כתיבת התשובה] היה זמן שקה"ח בשעה 8:03, א"כ זמן צאה"כ של החת"ס הוא 52 דקות אחר השקיעה, וע"כ דס"ל כשי' המנ"כ דאף ר"ת מודה דבשעה שנראים כוכבים במציאות הוי לילה.²

ובס' ליקוטי חבר בן חיים (ח"ד דף ג' ע"ב) הביא "חשבון זמן לילה ויום" מכת"י החת"ס שקיבל מרבו הנשר הגדול רבי נתן אדלר זצ"ל (ונדפס גם בס' דרך הנשר-תורת אמת [בחידישו או"ח] ובחי' חת"ס על הש"ס [סוף מס' פסחים] ובשו"ת חת"ס [נח"ח קובץ תשובות ליקוטים סי' י"ח] ולאחרונה מכת"י המהר"ם שיק בקובץ אוצרות הסופר [גליון י"ח])³, והוא כדעת המנ"כ.⁴

א. וכן מצינו בעוד הרבה אחרונים, ומקצתם ציינתי לקמן, שכתבו דלמ"ד שיעור מיל יותר מח"י דקות תחילת ביה"ש הוא קודם יותר, ודו"ק.

ב. וכמו שהאריכו בכל זה בשו"ת בני ציון (ח"ב סי' ט"ז אות מ"ז) אור מאיר (עמ' קע"ז ועמ' רכ"ד) אחוזת השדה (עמ' ע"ח) ישראל והזמנים (עמ' תתט"ז) הזמנים בהלכה (פמ"ו הע' י') קובץ אור ישראל (גליון י"ב עמ' מ"ט) ספר היוכל להחת"ס (ירושלים תש"ג, סי' מ"ט) בירור הלכה (תנ' סי' רצ"ג עמ' ק"ג) מעגלי צדק (עמ' פ"ז) איש חמודות (תולדות הגרמ"ד ווייסמנדל, עמ' ת"ב).

וכן נהגו למעשה בעיר פרשבורג וכמובא לקמן. וכמו שהביא בס' הזמנים בהלכה (עמ' תמ"ג) לוח לעיר פרשבורג ובו זמן מוצ"ש 43 דקות אחר שקה"ח כשהחמה 8 מעלות תחת האופק. [ועי' בנמוקי או"ח (סי' רס"א) שתמה על מנהג פרשבורג, ובאמת מנהגם כדעת החת"ס].

ג. ובס' ישראל והזמנים (עמ' תתע"ג) הביא בשם כ"ק אדמו"ר מסאטמאר זצ"ל שהתרגז מאוד על זה שספחו דברי החת"ס המובא בלקחב"ח לדברי החת"ס בחי' על הש"ס, דמי ביקש מידם להוסיף לחידושו דבר הסותר לפסקו בשו"ת שלו. ואכן כשהדפיסו את החת"ס בארה"ב השמיטו את חשבון הנ"ל מפני שהיה נראה להם כסתירה. אבל באמת איז סתירה כלל מדברי החת"ס שבלקחב"ח

דעת גדולי אחרונים כשי' המנ"כ

[1234567]

וכשי' זו כתבו להדיא הרבה אחרונים, ואציין מקצתם מה שאנה לידיה, אדרת אליהו (ליוורנו תק"ב, לרבי עמנואל חי ריקי מח"ס משנת חסידים, שבת ל"ד ע"א) **ברית אברהם** (פפד"מ תר"מ, הל' מילה סי' ה', והביא שם תשובה מהגר"ד זינצהיים שמבואר כן) **דברי משה** (לכוב תרל"ו, הל' מילה סי' רס"ב מלחמת ארי סק"כ) **חתן סופר** (תרל"ח, או"ח שער קר"ש וברכותיה סי' י"ח) **משמרת שלום** (ווארשא תרס"ב, סי' כ"ו אות ה' וסי' כ"ט אות ד') **דברי משה** (ווארשא תרע"ב, עמ' י"ג) **שו"ת זכרון יהודה** (פעסט תרפ"ג, או"ח סי' קצ"ו) **שו"ת לבושי מרדכי** (פעסט תרפ"ח, מהדו"ל סי' ל"ט) **שו"ת קרן לדוד** (תרפ"ט, או"ח סי' ע"ט ד"ה ולדינא) **שו"ת לחם שלמה** (תנ" או"ח סי' כ"ו אות ו') **שו"ת יגל יעקב** (או"ח סי' ל"ח) **קונ' התשובות לכמה"ס מחרת ישראל** (שאלה י' אות ד' ה', בתשובה להרה"ק מראדזמין זצ"ל) **אבני שהם** (לאדו תרפ"ה, סי' י"ב) **קנה וקנמון** (ס"א אות י"ד). וגם הכהן הגדול רבש"י בעל המשנה ברורה (סי' רס"א סקכ"ג וביה"ל ד"ה שהוא וד"ה קודם, וסי' רצ"ג ביה"ל ד"ה עד, וסי' של"א סקי"ד וביה"ל ד"ה ביה"ש, ועי' סי' תרס"ח שעה"צ אות י"ג) הביא דברי המנחת כהן ונוטה לפסוק כן.

וכן מבואר מדברי עוד הרבה אחרונים, ומהם ספה"ק ערבי נחל (סו"פ תצא) ¹ ס' הנהגות אדם (לרבי דוד אופנהיים אב"ד פראג, דף מ"ב ע"ב) ס' שלחן המהור (סי' רס"א ס"א) שו"ת

לדבריו שבשו"ת סי' פ', דבשניהם ס"ל כדעת המנ"כ וכמנהג רוב העולם מאז ומקדם, וכמבואר בדברי כל האחרונים בהע' הנ"ל. ובס' איש חמודות (עמ' ת"ב) כ' שהגרמ"ד ווייסמנדל זצ"ל הקפיד מאד על המדפיסים שהשמיטו דברי החת"ס הנ"ל, ואמר דאם יש לך קושיא על דברי גדול קדמון, כתוב הערה תחת דבריו שחזר בו ואין לנהוג כן וכו', אבל להשמיטו לגמרי אין לנו רשות, ובאמת שאין סתירה כלל, ואדרבה מדבריו שבתשובה סי' פ' מבואר דס"ל שאין לילה תלוי בע"ב דקות. ד. ובס' אוצר הזמנים (עמ' של"ו) הביא בשם הגרי"י ניימן זצ"ל (אב"ד בעלז-מנטריאל) דבדורו של החת"ס נהגו בפרשבורג לגמרי כשי' ר"ת, ובדורות שאחריו נשתנה המנהג ונהגו כשי' הגאונים כמבואר בס' ליקוטי חבר בן חיים שהיה תלמיד החת"ס שיעור 35 דקות אחר שקה"ח לצאה"כ. ודבריו תמוהים, שמעולם לא נהגו בפרשבורג להמתין 72 דקות אחר שקה"ח, אלא נהגו כשי' המנ"כ, ואף בימי החת"ס נהגו כן כמבואר בדברי החת"ס בשו"ת סי' פ' כנ"ל, ומה שהביא מס' ליקוטי חבר בן חיים אינו ממה שנהגו בדורות שאחר החת"ס, אלא הוא העתיק כת"י של החת"ס ממה שקיבל מרבו הגאון רבי נתן אדלר זצ"ל.

ואך זמן צאה"כ שבלקחב"ח הוא קצת מוקדם ממה שהוא בשו"ת חת"ס, שהזמן צאה"כ שבשו"ת חת"ס הוא כשהחמה 7.5 מעלות תחת האופק, והזמן צאה"כ שבלקב"ח הוא כשהחמה 6 מעלות תחת האופק, וגם משך זמן ביה"ש שבלקחב"ח הוא ארוך מזמן של י"ז דקות שבשו"ת חת"ס, ויש שהבינו בדברי הליקוטי חב"ח דס"ל לגמרי כשי' הגאונים, וע"כ נתקשו בדבריו, עי' ליקוטי הערות (על החת"ס שם אות ב') שו"ת ויען יוסף (סי' ק"ד) ישראל והזמנים (עמ' תתע"ב), ואכמ"ל בכ"ז, וע"ע בס' אור מאיר (עמ' קס"ד) הזמנים בהלכה (פמ"ו הע' 77) ובקובץ אוצרות הסופר (קובץ י"ב עמ' ג"ט, קובץ י"ג עמ' ס"ה, קובץ י"ח עמ' פ"ז).

ה. והרבה מהמקורות הם מס' ישראל והזמנים וס' הזמנים בהלכה וש"א"ס שהאריכו בכ"ז.

ו. ובס' אור מאיר (עמ' קפ"ג) הביא עדות מהנהגת החפץ חיים זצ"ל דבמוצ"ש בשעת הדרשה שלח לחוץ לראות אם כבר נראו הכוכבים. וכ"כ בס' מאיר עיני ישראל (ח"ג עמ' 574).

ז. העתקתי לשונו לקמן (הע' ל"ד) עי"ש, ומבואר מדבריו דאף שהתרעם על אותן שממהרין לצאת

יד אליהו (רגולר, פסקים סי' ס"ד, משנת תר"ח) ס' ארץ חמדה (על הל' ברכות, שנת תרכ"א, אזהרה לג') ס' אורחות חיים (לר"א לעווניגער, וויען תרכ"ח, אור"ח סי' א' ס"ב) שו"ת מחנה חיים (אונגוואר תרל"ב, אור"ח ח"ב סו"ס כ"ד) שו"ת מהר"ם שיק (אור"ח סי' צ"א, משנת תרל"ג, ועי"ש בסי' קמ"ח) שו"ת ישועות מלכו (יור"ד סי' מ"ה) מסגרת השלחן (סי' ע"ה ס"ו ולחה"פ שם, ועי' בספרו ישועות חכמה סי' ס"ט אות ד') שו"ת בית יצחק (יור"ד ח"ב סי' צ"ה, משנת תרמ"ג) בורת הברית (לבוב תרנ"ג, סי' רס"ו נחל כרית אות כ"ה) שו"ת חמדת הנפש (לאדו שנת תת"ז, סי' כ"ו וכ"ז) ברית אבות (מונקאטש תרנ"ח, סי' ג' אות ח') מנחת שבת (ווארשא תר"ס, סי' ע"ה סק"א) שערי מוהר (סיגוט תרס"א, שער ט"ו אות ב', ועי' בספרו ברכת הבית שער מ"ה סוף סקי"ב) שו"ת רבינו יוסף נחמיה (תרס"ח, סי' ע"ז) תורת חיים (סופר, סי' רס"א סקי"ד) שו"ת ערוגת הבושם (תרע"ב, אור"ח סי' ס"ו) קצה המטה (קליינווארדיין תרפ"ג, סי' תקצ"ו סק"ט וסי' תרכ"א סק"י) שו"ת מהר"ש ענגיל (ח"ו סי' קל"ט, משנת תרפ"ז, וכ"ה בח"ח סי' קכ"ג) שו"ת חלק לוי (תרצ"ד, יור"ד סי' ק"ח) עונג חיים לשבת (סי' רס"א סק"י וי"א, ועי"ש בסוף הספר בדברי הנצי"ב) שו"ת מחרי"ץ דושינסקי (סי' כ"ח וכ"ט).

מדברי הפוסקים ג' בהמנ"ב

ובדברי גדולי הפוסקים ג"כ משמע כשי' זו, שבכל מקום שהזכירו זמן תחילת הלילה, כתבו שהוא בצאת הכוכבים, וזמן ביה"ש הוא ג' רבעי מיל קודם לזה, ולא כתבו שזמן צאה"כ ד' מיל אחר שקה"ח, וזמן ביה"ש ג' מיל ורביע אחר שקה"ח, עי' ב"ח (יור"ד סי' רס"ו ושו"ת סי' קנ"ד) ש"ך (סי' רס"א סק"ט וסקי"א וסי' רס"ו סק"ט) מג"א (סי' רל"ה סק"ג וסי' רס"א סק"ט וסי' של"א סק"ב וסי' תקס"ב סק"א) א"ר (סי' של"א סק"ב) תוס' שבת (שם סק"ב) תורת השלמים (יור"ד סי' קצ"ו סק"ב) פרמ"ג (אור"ח סי' רל"ה מש"ז סק"א וסי' של"א א"א סק"ב וסי' תנ"ה א"א סק"א, ועי' נוע"מ אות כ') דרך החיים (הל' זמן תפלת ערבית, זמן הדלקת הנר, דיני ערבית למוצ"ש, סדר סעודת המפסקת, מילה דין נולד ביה"ש) מטה אפרים (סי' תר"ח ס"ג תרכ"ד ס"ב תרכ"ה סמ"ג) מאמר מרדכי (סי' של"א סק"ד) חכמת אדם (כלל קמ"ט ס"ו וס"ט, וכ"ה בחיי אדם כלל ה')

מן השבת וצועקים כבר יש ג' כוכבים, היינו משום שאין אנו בקיאים בכוכבים בינונים, ולכן צריכים דוקא ג' כוכבים קטנים כמבואר בשו"ע (סי' רצ"ג), אבל א"צ להמתין עד ע"ב דקות, אלא כשהוא לילה לכל מראה עיני בני אדם אז מותר בעשיית מלאכה.

ה. הש"ך שם כ' דעל כוכבים בינונים יש לסמוך עליהם למול אפי' בשבת. ובסי' רס"ו (סקי"א) הביא הש"ך דברי המהר"ם אלשקר (סי' צ"ז) דס"ל כהגאונים, ונחלקו אי כוונתו בזה לפסוק כדעת הגאונים [בסידור הרב (סדר הכנסת שבת) כ' דהש"ך פסק כדעת הגאונים, ועי' בקונ' גבולי שבת (בס' רכב על דבר אמת עמ' ה')] כ' שמה שהביא הש"ך דברי המהר"ם אלשקר, כן דרכו שמביא כמה פעמים לעיין באיזה ספר הגם שאינו להלכה, וכפי הנראה שהוא מטעם ממה ששינוי בעדיות מפני מה נשנו דברי היחיד שאם ישמע אדם דברי היחיד לא יסמוך עליהם. (ועי' בשו"ת דברי חיים [חרי"מ ח"א סי' מ"ז וח"ב סי' כ"ב] דדרך הש"ך כשמביא דעות החולקים בלי הכרעה, דעתו להכריע דעכ"פ ספק הוא). וכ"ז בדעת הש"ך עצמו, אבל בדעת השו"ע דס"ל כשי' ר"ת מבואר בש"ך דלילה תלוי כשרואים כוכבים לעינים.

ט. וע"ע לקמן (פרק ב') בדעת הדה"ח.

ח' ל"ג ל"ד) קיצור שו"ע (סי' ע"ה, ובכללים בריש הספר, וכ"ה בלחם ושמלה סי' קצ"ו סק"ח). וע"ע בשו"ע הרב קונט"א (סי' רנ"א).

מדברי השו"ע נ' בהמנ"כ

וגם סתימת לשון השו"ע והרמ"א בהרבה מקומות משמע כשי' זו, שסתמו וכתבו דין צאת הכוכבים, שזמנו בעת שנראים כוכבים בעינים, והגדירו שיעור גודל הכוכבים, ולא הזכירו שהוא ד' מיל אחר שקה"ח. וכמו שכ' המחבר באו"ח סי' רצ"ג (ס"ב) צריך לזהר מלעשות מלאכה עד שיראו ג' כוכבים קטנים, ולא יהיו מפוזרים אלא רצופים. וכ"ה ביו"ד סי' רס"ב (סע' ו') אם לאלתר כשהוציא הולד ראשו נראו ג' כוכבים בינונים יש לסמוך עליהם שהוא לילה אפי' הוא לאחר שבת. וכ"ה בשו"ע או"ח סי' רל"ה (ס"א) וסי' תקס"ב (ס"א) וסי' תר"ח (ס"א) וסי' תרכ"ד (ס"ב) ויו"ד סי' רס"ב (ס"ה) וסי' רס"ו (ס"ט) י"א. וכ"ה בדברי הרמ"א או"ח סי' רס"א (ס"א) וסי' תקס"ב (ס"א). וכ"מ בדברי הב"י (יו"ד סי' קצ"ו).

י. ובס' זכרון יוסף (פאק, אות נ') הביא דברי השו"ע הרב בסידורו (סדר הכנסת שבת, וכ"כ בס' בית יור סי' קכ"ו) דהשו"ע חזר בו בהל' מילה סי' רס"ו ממה שפסק בסי' רס"א בר"ת ופסק שם כשי' הגאונים, וכ' דעפ"ז נחא הא דפסק בסי' רצ"ג בסתם דמוצ"ש מותר בעשיות מלאכה כשנראה ג' כוכבים קטנים, ולא התנה דצריך שיהיה דוקא אחר ד' מילין משקה"ח, דכיון דחזר בו ופסק כהגאונים ע"כ שפיר סתם דכל שרואה ג' כוכבים קטנים הוי ודאי לילה, [וכמו"כ מש"כ בשו"ע סי' רס"ג סי"ד לגבי פלג המנחה, הוא לפי מה שחזר בו]. אמנם כידוע דמש"כ דהשו"ע חזר בו ממקום למקום הם פלואים [עי' מה שציין בס' הזמנים בהלכה (עמ' שצ"ו), ועי' בשו"ת להורות נתן (ח"ב סי' ג'ד) שכ' דספר השו"ע נדפס בחיי מרן הב"י שתי פעמים, שנת שכ"ה ושכ"ז, ומרן הב"י נפטר בשנת של"ה, ואיך יתכן שהמחבר ז"ל לא שת לבו לתקן מש"כ בהל' שבת אחרי שחזר בו בהל' מילה, והשאיר מכשול גדול ח"ו, וע"כ דאין שום סתירה בדברי המחבר ז"ל, ולפי משנ"ת דדעת המחבר כשי' המנ"כ א"ש מה שסתם בסי' רצ"ג דזמן מוצ"ש הוא כשנראין כוכבים, וכמו"ש המשנ"כ ושאר אחרונים, וגם דבריו בסי' רס"ג על מקומם יבוא בשלום.

יא. ואף דבסי' רס"א (ס"ב) כתב המחבר שמתחילת השקיעה עד זמן ביה"ש הוא ג' מילין ורביע, ע"כ שאין כוונת המחבר דאחר שקיעת החמה עד ג' רבעי מיל הוא ודאי יום בכל מקום ובכל זמן, שהרי בכל המקומות שהזכיר המחבר עיקר דין ביה"ש וצאה"כ סתם שתלוי בראיית העינים, ולא הזכיר כלל ענין ד' מילין. ובסי' רס"א סע' א' כשהביא דין ביה"ש לפרוש ממלאכה בערב שבת סתם בזה, וגם הרמ"א שם כ' רק דביה"ש נמשך ג' רבעי מיל, ולא ביאור שהוא ג' מילין ורביע אחר שקה"ח, ורק בסע' ב' כשהביא המחבר י"א שצריך להוסיף מחול על הקודש, ושא"א להוסיף מחול על הקודש קודם שקה"ח, שם כתב הזמן של ג' מיל ורביע, וכ' "זמן תוספת זה הוא מתחילת השקיעה עד ביה"ש, חזן הזה הוא ג' מילין ורביע", ומיד אח"כ כשבא להורות תחילת זמן ביה"ש כ' שם "ושיעור זמן ביה"ש הוא ג' רבעי מיל קודם הלילה", ולא כתב שהוא ג' רבעי מיל בגמר הג' מילין ורביע מתחילת השקיעה שהזכיר מיד לפני זה, הרי מבואר היטב דזמן ביה"ש תלוי בזמן צאה"כ, ולא בזמן שקה"ח ותוס' שבת, דזמן ביה"ש הוא ג' רבעי מיל קודם צאה"כ הנראה, ורק זמן תוס' שבת תלוי בשקה"ח, דמשקיעת החמה עד ביה"ש הוא זמן תוס' שבת.

וכענין כ' בס' משמרת שלום (סי' כ"ו סק"ה) תימה רבה איך סתם השו"ע בסי' רס"א דג' מילין ורביע אחר התחלת השקיעה הוא ודאי יום, ולא חילק דהוא רק לפי המקום והזמן, דהלא בחורף שיעור ג' מילין ורביע אחר התחלת השקיעה הוא זמן רב אחר צאה"כ, וח"ו נפיק מניה חורבא, אבל האמת דהשו"ע סמך עצמו על מש"כ אח"כ (שם ס"ג) דמי שאינו בקי בשיעור זה ידליק בעוד

וכ"כ המשנ"ב (סי' רצ"ג ס"ב ביה"ל ד"ה עד) לפרש בדעת המחבר הא דלא התנה בסי' רצ"ג לגבי מוצ"ש דצריך שיהא נשלם השיעור דד' מילין מעת השקיעה, עפ"ד המנ"כ, דאפי' לר"ת מכיון שאנו רואין סימן הכוכבים שוב אין להקפיד עד שלא נשלם השיעור דד' מילין. וכ"כ עוד אחרונים בדעת השו"ע, עי' ספר דברי משה (שם עמ' י"ג) ובקונ' התשובות לבעל מהר"י (שם אות ד') ובשו"ת ויען יוסף (אר"ח סי' ק"ג בהגה).

וכ"כ ממש"כ השו"ע (סי' רס"א ס"ג) דמי שאינו בקי ידליק בעוד שהשמש בראש האילנות. וזמן זה הוא קודם שקה"ח, וכמ"ש הפוסקים¹²³⁴⁵⁶⁷, ובשו"ע (סי' רס"ג ס"ד וסי' רס"ז ס"א) איתא שלא יקדים להדליק נר שבת קודם פלג המנחה שהוא שעה ורביע [ע"ה דקות] קודם הלילה. ואם דעת השו"ע כפשטות שי' ר"ת דצאה"כ הוא ע"כ דקות אחר שקה"ח, א"כ פלג המנחה הוא רק איזה דקות קודם שקה"ח, ונמצא שהאינו בקי שמדליק אדשימא אריש דיקלא מדליק קודם פלג המנחה. ובמנ"כ (מ"ב פ"ז אות ד') נתקשה בזה שמי שאינו בקי, והם רוב בני אדם, אין להם להדלקת הנר אלא רגע אחד שהוא כשאור השמש בראש האילנות, לא קודם זה כי הוא קודם פלה"מ, ולא אחר שנסתלק אור השמש, ובודאי זה הוא דבר זר וקרוב לנמנע לכיון בזה הרגע שלא יקדים ושלא יאחר. וכן הקשה בס' דברי משה (עמ' י"א) דהענין דחוק מאד לצמצם הדלקת הנרות רק באלו הג' מינוטין, ורובא דאינשי לא יעלו בידם לצמצם. וכ"ה בתהלה לדוד (סי' רס"א סק"ט).

ולפי מש"כ דדעת השו"ע כשיטת המנ"כ א"ש, דזמן צאה"כ הנראה הוא כחצי שעה או כג' רבעי שעה אחר שקה"ח, וא"כ פלג המנחה שהוא שעה ורביע קודם הלילה הוא זמן רב קודם שקה"ח, [וכמ"ש המנ"כ (מ"ב פ"ח אות ז-ח) דבארץ הזאת אנו רואים זה בנסיון ובפרט בימי הקיץ, שמתפללים אחר פלג המנחה, ועכ"ז כשיוצאים מביהכ"נ עדיין חמה זורחת בראש האילנות, וזה הוא משום שבארץ הזאת אין בין שקה"ח לצאה"כ ביום בינוני אלא ארבעה חומשי שעה בקירוב, הרי שפלג המנחה קודמת לשקה"ח קרוב לחצי שעה, ובאמצע הקיץ יש ביניהם יותר מג' רבעי שעה עי"ש], וא"כ האינינו בקי שמדליק בעוד שהשמש בראש האילנות שפיר מדליק אחר פלג המנחה. וכ"כ בס' דברי משה (עמ' י"ג) ז'.

שהשמש בראש האילנות, ומי ירהיב בנפשו עוז לומר כי הוא בקי בשיעורי דרבנן, ע"כ לא ביאר היטב דברי ר"ת, עי"ש. וכ"כ בס' דברי משה (עמ' ה').

יב. וכמ"ש בשו"ע הרב (שם ס"ז) שהוא זמן הרבה קודם תחילת השקיעה, וכ"ה במנ"כ (שם) ובדברי הב"ח (סי' תרכ"ג) וט"ז (שם סק"א) מבואר שהוא כחצי שעה קודם שקה"ח, עי"ש בשעה"צ (אות ב'), ועי' בשו"ת לחם שלמה (אר"ח סי' נ"ג ותנ' סי' כ"ז) ובשו"ת קרן לדוד (סי' ע"ט) ובקצה המטה (על מט"א סי' תרי"ט סק"ד), וע"ע בשו"ת לבו"מ (תל' אר"ח סי' ל"ח).

יג. המנ"כ (שם פ"ח אות ב') תירץ די"ל דאע"ג שכפי עיקר הדין אין לקבל שבת ולהדליק קודם פלג המנחה, מ"מ נוהגין כן כיון שאין הכל בקיאים בזמן ביה"ש וצריכין להדליק קודם שקה"ח, ולכן מקדימין להדליק כדי שלא יבואו להדליק הנר אחר שקה"ח ויכניסו עצמם בספק איסור סקילה מאחר שאינם בקיאים בשיעור זמן ביה"ש. וכ"ה במנורה הטהורה (סי' רס"ג קה"מ סק"ג) דמי שאינו בקי מדליק כשהחמה בראש אלינות אף קודם פלג המנחה, וההכרח לא יגונה. ומדברי שו"ת

2004/04/09

1.2.3.4. *Intermittent* *monotonic*

הדפסה בראלוצית מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התכנה—

המנהג בארץ ישראל אתריה דמזן הב"י כהמנ"כ

וכן היה המנהג בארץ ישראל וארצות המזרח שלא המתנינו במצ"ש ע"ב דקות, אף שככל דבר קימו וקבלו עליהם דעת מרן השו"ע, דבאמת אכן כן הוא גם דעת השו"ע, דס"ל כשי' המנ"כ דכשנראין הכוכבים הוי לילה אף קודם ע"ב דקות.

עי' מש"כ החיד"א בברכי יוסף (סי' רס"א) וראיתי להרב גינת ודדים בתשובה כ"י (נדפס בשו"ת מהרי"פ סי' מ"ו, ובסו"ס גנו"ר הוצאה החדשה) שהעולם נהגו בכל גלילות ישראל כסברת הגאונים¹, ובמחז"ב (שם אות ז') כ' ועתה נדפס ספר גמ' מקושר לעטרת ראשי מורי הרב זל"ה וראיתי שכתב ג"כ שמנהג העולם ע"פ סברת הגאונים ומנהגן של ישראל תורה היא ויש להם על מה שיסמוכו, והדבר צריך תלמוד שהלא זה נגד דברי מרן הב"י שפסק כדעת ר"ת, ועי"ש בדברי החיד"א מש"כ בזה, ועי' בנחפ"ה בבס"פ (ח"א דף קנ"ד ע"ג) בזה". ועפ"י מש"כ דדעת השו"ע כשי' המנ"כ, א"כ כשרואין במציאות כוכבים גם השו"ע מודה שהוא לילה, וא"כ א"ש המנהג בארץ ישראל אף לדעת ר"ת והשו"ע.

פרק ב'

דחיית האומרים דכוונת השו"ע לשיעור שוה בכל מקום ובכל זמן

דעת השו"ע והפוסקים דזמן צאה"כ אינו שיעור שוה

רג"ל בפי העולם דזמן צאה"כ לש"י ר"ת הוא 72 דקות בשוה אחר שקה"ח, דהיינו דמשך זמן ביה"ש הוא 58 וחצי דקות עד 72 דקות אחר שקה"ח בכל מקום ובכל זמן, אמנם נודע בשערים שהמציאות של גרמי השמים משתנים לפי עונת השנה ולפי אופק המקום, והשו"ע והפוסקים שסתמו וכתבו סימנים טבעיים, כצאת הכוכבים והכסף, ע"כ אין כוונתם לשיעור שוה בדקות אחר שקה"ח, שזמן צאה"כ והכסף משתנה במציאות לפי הזמן והמקום, [ושלא כדברי הכותב שכ' (קובץ ב' עמ' קמ"ז וקובץ ד' עמ' קפ"ג) דסתימת דברי הפוסקים שהשיעור ד' מילין שוה בכל השנה ובכל המקומות, ושכן הוא פשטות דברי השו"ע והפוסקים, דכבר נתבאר לעיל שאינו כן].

והמנחת כהן (מאמר ב' פ"ג) האריך בזה והביא הרבה ראיות דזמן ביה"ש וצאה"כ משתנה לפי זמני השנה ולפי מקומות הישוב, וכ' דאף דסתימת דברי חז"ל והפוסקים נראה שזה השיעור של שעה וחומש לא ישתנה כלל, מ"מ כיון שאנו רואים בחוש שראיית

מז. ועי"ש בשו"ת מהרי"פ שם (סי' מ"ז) שכ' שאין יכולת בידינו לבטל המנהג הזה מפני שכבר דשו בו העם וכו', ואפי' נות ביתי אינה שומעת לי בדבר הזה, שאומרת לי בפירוש אני הולכת בדרך שהולכים כל היהודים.

יו. ועי' בס' ישראל והזמנים (עמ' תתפ"ד) והזב"ל (פמ"ה) מה שציינו בזה.

הכוכבים תלוי בעונת השנה, וכן נראה לחוש שיש חילוף בזה בין מדינות הישוב לפי קרבתם אל קו המשווה או ריחוקם ממנו, וא"א להכחיש מה שנראה לחוש.

וכמו שלפי שיטת הגאונים אינו עולה על הדעת שי"ג וחצי דקות אחר שקה"ח יהא זמן צאה"כ בכל העולם, כיון שצריך סימנים הטבעיים של כוכבים, וכמ"ש המשנ"ב (סי' רס"א סק" וסי' רצ"ג ביה"ל ד"ה ג' כוכבים) דלכו"ע השיעור דג' רבעי מיל משחנה לפי הזמן והמקום, ולא נאמר שיעור זה בגמ' אלא באופק בבל ובזמן ניסן ותשרי, ובמדינתנו הביה"ש מאריך תמיד יותר, ואין לנו סימן אחר ללילה זולת הכוכבים". א"כ ודאי שכן הוא גם לשי' ר"ת, שלילה תלוי בסימנים הטבעיים של כוכבים ולא בשיעור שוה".

דחיית המקורות דזמן צאה"כ הוא ע"ב דקות בשוה

והכותב (פ"ג הע' ב') הביא מקצת פוסקים דס"ל דשיעור ד' מיל הוא בשיעור שוה של ע"ב דקות אחר שקה"ח, וגם בספר ישראל והזמנים (עמ' חס"ד תתכ"ז תתר"ו) האריך להמציא מקורות לזה. (ואף שראוי ונכון להדר בזה, וכן החזיקו גדולי עולם וכמשי"ת לקמן). אמנם אחר העיון היטב בכל מקורות שהביאו, הדבר פשוט דאין בכל אחד מהמקורות ראייה

יח. בשו"ת נשמת שבת (סי' תצ"ב) כ' דטעות גמור לומר דצאה"כ להגאונים הוא ג' רבעי מיל אחר שקה"ח בכל מקום, דתלוי בכל מקום לפי זמן ראית כוכבים באותו האופק. וכ"כ בספרו ישראל והזמנים (עמ' תתצ"ז). וא"כ ה"ה לשי' ר"ת, דאין שום סברא לחלק בזה בין שי' הגאונים לשי' ר"ת, דאם לפי דעת הגאונים תלוי במציאות למה לפי ר"ת הוא שיעור שוה אף נגד המציאות. יפ. ולאחרונה אנה לידי קונ' בשם 'חיבור בענין זמן של ד' מילין לעה"ש וצאה"כ כפי דעת ר"ת והראשונים' (ג"י חש"ד, מהרב שלמה שטרנליכט שליט"א) ובו האריך (בפרק ו') לבאר דשי' ר"ת הוא שיעור שוה של ע"ב דקות, ואף ששיעור שוה הוא נגד החוש, מ"מ כל העולם נגרר אחר אמצע קו שקיעה וזריחה שהוא בקו המשווה, ששם ע"ב דקות אחר שקה"ח (ההנדסית) החמה י"ח מעלות תחת האופק, ואז כבר החשיך כל הרקיע גם לצד מעריב ומתחילים גם כוכבים קטנים לצאת ולהאיר על הארץ. וכבר העיר בזה בס' בין השמשות להרב מיארטשוב (עמ' י"ג) ובקונ' מאיר נתיב (שבריש סידור תפלה ישרה, פ"ה אות ב'), ועי' בס' אור מאיר (עמ' קנ"ט) ובס' ישראל והזמנים (עמ' תתמ"ב) מש"כ בזה, ובקונ' הנ"ל ביאר מהלך זו בטוטר"ד.

אמנם אף שבדברי הגמ' והראשונים יש מקום לפרש כן, ודבר גדול עשה בזה ליישב השיטה של שיעור ע"ב דקות בשוה, דבפשיטות אין לו הבנה, ובוה נתן תבלין להנהיגים כן, אך כבר כתבתי בריש דברי שלא באתי לברר וללבן כוונת דברי חז"ל והראשונים, אלא באתי לברר מה היה דעת גדולי הפוסקים אבירי הרועים, ומה היה מנהג כלל ישראל בכל הדורות, וכבר כתב הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"י ה"ו) שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה ובהן ראוי להתלות, וד"ב.

וואגב לפום ריהטא מהלך זה צ"ע, דהדבר פשוט דבהמקומות שהם הרבה לצד צפון שע"ב דקות אחר שקה"ח השמים מאירים ולא הופיע אף כוכב אחד, א"א לומר שנגררים אחר קו המשווה ונחשב כלילה, דכל זמן שאין רואין לפחות ג' כוכבים יום הוא לכל רואה, וא"כ ה"ה ממש בבכל שאר מקומות ע"ב שאין נגררין אחר קו המשווה, שאף דבאותן מקומות ע"ב דקות אחר שקה"ח כבר החשיך, מ"מ עדיין הוא קודם צאה"כ, שהרי לא הגיע החשכה לדרגה של ע"ב דקות בקו המשווה, דדוקא כשמופיעים כוכבים בחשכות של י"ח מעלות נחשב כלילה, כמו שהוא בקו המשווה דע"ב דקות אחר שקה"ח כבר החשיך כל הרקיע ויצאו הכוכבים שע"י נחשב כלילה, וא"כ א"א לומר דהוי לילה משום דנגררים אחר קו המשווה.

דמשך זמן ביה"ש מנ"ח וחצי דקות עד ע"ב דקות בשוה בכל מקום ובכל זמן, והוא דבר שאין לו מקור בדברי גדולי האחרונים.

המקורות שציין בס' ישראל והזמנים שסוברים דשיעור ד' מיל שבדברי השו"ע והפוסקים הוא שיעור שוה של ע"ב דקות, הם הברכי יוסף (סי' רס"א) שו"ת מהרי"ף

(1234567)

(סי' מ"ז) פרמ"ג (סי' רס"א א"א סק"ט) מחה"ש (סי' רל"ה סק"ג) דרך החיים (דיני הכנסת שבת) סידור יעב"ץ (דיני ערב שבת סכ"ח) פתח הבית (סי' ח') מאורי אור (ח"ד סי' נ"ח) בית דוד (סי' ק"ד) שו"ת משנת רבי אלעזר (אור"ח סי' ג' ענף ה' אות ד') קונ' מאיר גתיב (שבריש סידור תפלה ישרה, פ"ה אות ב'), ושכן היה המנהג ברוב תפוצות ישראל כמ"ש בעל החפץ חיים במכתבו (שנדפס בס' אבני שוהם סי' כ"ט אות י').²

(1234567)

וזהנה אחר העיון היטב בכל מקורות הללו מבואר דאין ראיה משום אחד מהם דס"ל דמשך זמן ביה"ש הוא מנ"ח וחצי דקות עד ע"ב דקות בשוה אחר שקה"ח בכל מקום ובכל זמן, ואפרטם בקצרה אחת אחת.

בברכי יוסף (שם) הביא דברי תשו' מהרי"ף בכת"י סי' נ"א שכ' דלשון הרמב"ם בפיהמ"ש פ"ק דברכות יש בו ט"ס, וצ"ל ועמוד השחר וכו' בכדי שעה וחומש מן שעות 'ההשויה' וכו' אשר די גוכם מן הארץ נ"א מילין, ע"כ. ומה למדו דס"ל דכוונת הרמב"ם דשיעור ד' מיל הוא שיעור שוה של שעה וחומש. אמנם כבר האריך בזה בס' אור מאיר (עמ' קנ"ה) דהדבר פשוט דהרמב"ם שביאר דעמוד השחר תלוי בגבהם של האידים ע"כ ס"ל דתלוי בהמציאות, וכמ"ש בס' גבורת ח' להישר מקגריאה, ומש"כ הרמב"ם מן שעות ההשויה, כוונתו לאפוקי שעות זמניות, וכמ"ש בס' בית דוד (ברכות שם, מובא בתוס' חדשים שם) על דברי הרמב"ם דצ"ל מן השעות השוות, דפשיטא דא"א לשאר בשעות זמניות שהמה משתנות, וקרבת שטח אור השמש הוא בלתי משתנה להיות התחלתו בכל יום תמיד בהיות השמש משוקע תחת האופק י"ט מעלות. והכוונה דחשבון אורך הנשף שע"פ קביעת מצב השמש במעלות מתחת לאופק, אינו תלוי בשעות זמניות, דבחורף הנשף ארוך מימי ניסן ותשרי, אלא תלוי בגרמים אחרים, ובריוחוק המקום מקו המשוה.

[ובס' אור מאיר (שם) כ' שלא ראה תשו' ר"י פראגי והוא כמדומה עדיין בכת"י אבל פשוט דכוונתו כנ"ל לפי האופק. ובאמת ספר שו"ת מהרי"ף נדפס מכת"י בשנת תרס"א, ושם מבואר דהצדק עם האור מאיר, דהמהרי"ף שם (סי' מ"ז) הביא דברי המנ"כ שכ' בדברי הפיהמ"ש מבואר דחשבינן שעות זמניות, שהשעות ישתנו בשיעורים לפחות

כ. ובס' אורות חיים (ריש פ"ז) הביא דברי הבית דוד, שו"ת מהרי"ף, דרה"ח, מחה"ש, פתח הבית, במקור לשיעור ד' מילין בשוה. ואך וכתב שם ששיטה זו מוכחש לפי המציאות הנראה לנו. ובשו"ת חשב האפוד (ח"ב סי' קמ"ד עמ' קס"ג) כ' דדעת הפרמ"ג, מחה"ש, דרה"ח, ברכ"י, האחרונים שאנו נגררים אחרים, לשער בשעות שוות (ובס' קמ"ג כ' שמעתי מפי הגה"צ מו"ה פיבוש מיאברוב ז"ל הי"ד שהמנהג בערי גליציה לקבוע מוצ"ש ע"ב מינוט אחר שקה"ח מבוסס על מה שכתב בסידור דרה"ח). ובס' הזמנים בהלכה (פרק י"ז ס"ב) כ' דדעת המחזה"ש, דרה"ח, סידור יעב"ץ, פתח הבית, פרמ"ג, לשער בשעות שוות, ואך כ' די"ל דברי הדה"ח והפרמ"ג דאין כוונתם לזה].

ויתר כפי אורך הימים או קיצורם, וכ' ע"ז מהרי"פ שזה כמו שלושים שנה שנתקשתי בלשון זה דהרמב"ם, אך יתכן שתהיה השעה זו מן השעות הזמניות, ושאלתי עליו את פי כל יודע ע"ז ולא מצאו ידיהם ורגליהם בתירוץ דבר זה, ודנתי לפני מורי ורבי ע"ז הרבה פעמים ולא היה בידו להשיב, עד שנודמתי לי פירוש משניות להרמב"ם בלשון ערב, שהוא העיקרי, ומבואר שיש מעות העתקה, שבמקום "מן השעות הזמניות" צ"ל "מן שעות ההשויה", וכשראה מורי זה שמח ושש הרי זה חידוש גדול שעל כל חכם יעבור הדבר הזה ואין משים לב. ופשוט דכוונתו דכוונת הרמב"ם להשעות כפי האופק, וכמ"ש שם דצאה"כ הוא כשיורד השמש י"ח מעלות תחת האופק, שהוא אחר שעה וחומש משקיעה החמה, עי"ש.

בפרמ"ג (שם) כ' עי' מג"א דחשבינן שעות זמניות, והיינו לענין ב' שעות קודם הלילה, אבל זמן תוס' שבת המוזכר כאן מתחילת השקיעה וכו' לא ישתנה, ע"כ. ולפום ריהטא נ' דס"ל להפרמ"ג דשיעור ד' מיל הם שוות, וכ"כ בבית"ל (סי' רס"א ס"ב ד"ה שהוא בשמו. אמנם בדברי הפרמ"ג (סי' רל"ה מש"ז סק"א) מבואר דאנו בקיאים אף בכוכבים בינונים, וכש"כ בכוכבים קטנים. הרי דלילה תלוי בראית כוכבים ולא בחשבון של דקות בשוה. וע"כ דמ"ש"כ הפרמ"ג בסי' רס"א כוונתו כמ"ש בס' אורות חיים (פ"ז הע' א') דכוונת הפרמ"ג דזמן פלג המנחה שהוא לפי חשבון שעות היום, עולה בימים הארוכים קרוב לב' שעות, אבל זמן תחילת שקעה"ח לא ישתנה, פי' דאינו תלוי בשעות היום כלל להקדים זמנו, אלא לעולם העיקר תלוי בשקה"ח, בין כשהיום ארוך בין שקצר. וכ"כ באור מאיר (עמ' קמ"ז) דכוונת הפרמ"ג דאם צאה"כ הוא למשל ב' שעות אחר שקעה"ח, אפ"ה זמן תוס' שבת אינו מתחיל אחר שקעה"ח, אלא לא משתנה לעולם, ומתחיל תמיד עם שקעה"ח, אבל זמן צאה"כ ודאי משתנה. וכ"ה בס' הזמנים בחלכה (פ"ז הע' 5) ובס' תנוכת השדה (בלטימור תשכ"ח, פ"ב ס"ג, ועי' בס' עצי השדה עמ' פ"ז). וגם הכותב (פ"ט) הביא שכן מפורש בדברי הפרמ"ג בספרו תיבת גומא (פ' שלח אות ב') דבימי הקיץ הארוכים צאה"כ פחות משעה אחר שקעה"ח, וכדעת המנ"כ, והביא שם (הע' י') מה שכ' הפרמ"ג בספר המגיד (פ"ד מ"ה) דעינינו רואות כוכבים קודם שיעור ד' מיל, וציין לדברי המנ"כ כ"א.

במחה"ש (שם) כ' דשיעור ד' מיל דהוא שעה וחומש, הוא שעה משעות ההשויה ולא שעה זמנית, דזה תליא במהלך השוה, והלוכה בשוה בגלגלה בין היום ארוך או קצר, ע"כ. הרי דס"ל דשיעור ד' מיל הם שיעור שוה. אמנם כבר ציין הכותב (פ"ג הע' ב') לדברי המחזה"ש בסי' תמ"ג (סק"ג) דמבואר שם דס"ל דזמן צאה"כ הוא כשנראין כוכבים במציאת, וכדעת המנ"כ, אלא ס"ל דזמן שקעה"ח הוא ע"ב דקות בשוה לפני צאה"כ הנראה, וכמ"ש כמה אחרונים, וכמבואר בשו"ת מהרי"צ דושנסקי (סי' כ"ח), ואכמ"ל כ"ב.

כא. ועי' מש"כ הפרמ"ג באו"ח סי' תנ"ה (מש"ז סק"א), והוב"ד באזהרות האריה דבי עילאי לפסח (נדפס בתוך ספר ברכה משולשת בולגריי תרצ"ה), וצ"ע.

כב. וכ"מ מדברי המחזה"ש סי' רס"א (סק"ט) עי"ש. וע"ע בשו"ת חסד לאברהם (סי' כ"ב) נברשת (עמ' מ') ברכת הבית (שער מ"ה אות ט') עונג חיים לשבת (סק"י וי"א) ועוד אחרונים, ואכמ"ל.

בדרך החיים (שם) כ' דמהתחלת שיעור תוס' שבת ועד צאה"כ יש שעה וי"ב מינוטין והשעה ההיא היא שעה שוה. אמנם כבר כתבנו לעיל דגם לדעת הדה"ח אינו שיעור שוה, וכמבואר בדבריו כמה פעמים דצאה"כ תלוי ראות העינים, וכמו שנדפס בהגה על הדה"ח (דפוס פרעמסלא [וכ"ה בדפוסים הנפוצים], והובא בס' עונג חיים לשבת [סי' רס"א] ובס' ברית אבות [סי' ג' סוף אות ח'])¹²³⁴⁵⁶⁷ דהגאון בעל דה"ח לא סמך למעשה לחשוב תמיד שיעור ג' מילין ורביע אחר השקיעה ליום גמור, כי בימים הקצרים אין בין השקיעה לצאה"כ רק לערך חצי שעה כנראה בחוש, ולכן השכיל הדה"ח בלשונו לומר שג' רבעי מיל קודם צאה"כ הוא ביה"ש, דהיינו לפי העת מתי יהיה צאה"כ שלו צריך לפורש רביע שעה קודם ממלאכה, ולא אמר החשבון מן השקיעה. וכענינו בשו"ת מנחת אלעזר (ח"א סי' כ"ג, ובנמוקי או"ח סי' רס"א) דהדה"ח ודעמיה נמשכו אחר לשון הפוסקים בשיעור ביה"ש, וכ' סתם משמע ששוה בין בקיץ בין בחורף, זה באופק שבא"י ובבל, ובאופק שלנו עינינו רואות שלא כן הוא, ושהחילוק רב הוא בין ימות הקיץ לימות החורף, וכאשר האריך בזה המנחת כהן שהענין משתנה לפי זמני השנה ולפי מדינות היישוב. ועי' בס' אור מאיר (עמ' קמ"ה) שהאריך בזה, דהדה"ח לא הביא שם שום דבר משקיעת החמה כלל אלא כ' דע"ב מינוט לפני צאה"כ הוא זמן תוס' שבת, וכוונת הדה"ח רק לענין שיעור תוס' שבת בזה משערין בשיעור שוה, אבל לענין זמן הנשף תלוי בהמציאות עי"ש.

בפידור יעב"ץ (שם) כ' כדברי השו"ע בס' רס"ג דמתחילת שקה"ח עד ביה"ש הוא משך זמן ג' מילין ורביע, וביאר שהוא קרוב לנ"ט דקי שעה שהם שישים בשעה. אמנם לא ביאר בדבריו אם שיעור זה הוא שיעור שוה תמיד, או שתלוי לפי הזמן והמקום, ומדבריו במקו"א מבואר דזמן צאה"כ תלוי לפי המציאות, וכמ"ש בדיני מוצ"ש (ס"א) דצריך ליזהר מעשיית מלאכה עד שיראו ג' כוכבים קטנים רצופים, ובהל' מילה (סל"ח) דאם נולד כשנראין ג' כוכבים בינונים הוי לילה גמור לכל דבר.

בפתח הבית (שם) כ' דשיעור ביה"ש, היינו הג' רביע מיל קודם צאה"כ, הוא שעה קבוע. אך באמת מבואר בדבריו שם דכוונתו רק על משך זמן ביה"ש, אבל בזמן צאה"כ אולינן בתר המציאות כשנראה ברקיע ג' כוכבים, וביה"ש שהוא שעה קבוע, הוא י"ג וחצי דקות קודם לצאה"כ הנראה, וכמו שהאריך הכותב בזה (קובץ ב' עמ' קס"ד), והביא שכן מפורש בלוח של עיר ברעסלוי בעת שבעל פתח הבית כיהן שם כאב"ד.

בבית דוד (שם) לא כתב כלל ששיעורי חו"ל הם שוים, ולא כתב שם מדליה כלום, רק העתיק דבריו המנ"כ דשיעור ד' מילין הוא דוקא ביום בינוני, אבל בקיץ ובחורף משתנים אלו השיעורים, וגם הוא דוקא בא"י ובמדינות שהם באותו הרוחב, ואח"כ סיים בדברי המנ"כ דלמעשה אין לסמוך על החשבון אלא להחמיר ולא להקל, ועי"ש גם בס' קב"ו.

כג. בשו"ת מנח"א (ח"א סי' כ"ג, מובא לקמן) כ' דהגהות אלו הם מהרב מ' יחיאל מוצ"צ ז"ל מבעלזא. [ובדפוס אחד נדפס הגה זו בטעות ע"ש כ"ק אדמו"ר מסאטמר זצ"ל].

בש"ט משנת רבי אלעזר (שם) כ' שתמה על מש"כ המנ"כ דד' מיל הם זמניות, דלפי"ז לשי' ר"ת אין אצלנו לילה כלל ויהיה אסור בעשיית מלאכה במוצ"ש עד חצות, וזאת לא נראה ולא נשמע כלל, אלא ע"כ שהזמן שמשקה"ח עד צאה"כ לא יהיה יותר מד' מילין. אך אין כוונתו דזמן צאה"כ הוא תמיד ע"ב דקות אפי' ברואין כוכבים מקודם, שבסוף דבריו (שם ענף ז' שיעור ביה"ש במדינתנו להלכה ולמעשה) כ' דעינינו ראות שיש ג' כוכבים ברקיע קודם שיעור ד' מיל, ומסיק למעשה דבימים השונים במדינתנו לכו"ע הוי לילה מ"ח דקות אחר השקיעה.

בקונ' מאיר נתיב (שם) כ' דהשיעור משקה"ח עד צאה"כ היא שיעור ד' מילין שהיא שעה וחומש שעה, והיא שעה השויות. אך מדבריו נ' דמה שנהגו לשער בשיעור ע"ב דקות הוא משום גדר וסייג כיון שאין אנו בקיאים בכוכבים, וכמ"ש שם דיש לנו לחוש במוצש"ק גם לאלו הסוברים דב' שקיעות יש וכו' ובפרט במדינות פולין שמנהגנו וכבר קבלנו עלינו מאבות הראשונים לחשוב תמיד בשוה שעה וחומש שעה במוצש"ק וכו' והרי זה כגדר מדאורייתא ואין לו היתר עולמות, וכ' ראיתי במחשבי עתים דזמנינו שאין הולכים כלל בעקבות אבותינו הראשונים וחשבו בתקופות ניסן ותשרי זמן צאה"כ 26 מינוט אחר שקה"ח ובתקופות תמוז וטבת 45 מינוט אחר שקה"ח, וזה היא נגד חוש הראות, שבקיין נמשך זמן הרבה יותר משקה"ח עד צאה"כ ממה שהוא בחורף, ועוד כדומה אשר באו לחשוב חשבונות אשר לא שערם אבותינו ולהקל ח"ו באיסור סקילה וכדומה, ומי התיר להם למחשבי עתים דמדינת פולין להקל ח"ו ולהכשיל את הרבים באיסורי שבת, או לסמוך עצמו בראיית כוכבים אשר גם הראשונים לא ידעו כמ"ש התוס', ואנחנו מה אשר נדע, ע"כ אין להקל ח"ו מזה הזמן אף כל שהוא, ובפרט במדינת פולין, והביא דהרבה גאונים פסקו כן אף לענין מילה, עכתו"ד. מכ"ז נראה דשיעור של ע"ב דקות בשוה הוא גדר וסייג כדי שלא להכשל ח"ו באיסור שבת החמורה כיון שאין אנו בקיאים בכוכבים.

החפץ חיים במכתבו (שם) כתב ידוע שזהו מנהג בכלל ישראל שאפי' בימות הקיץ בתמוז אין ממתניין במוצ"ש רק ד' מילין ולא שעות זמניות. ופשוט דאין כוונתו דמנהג כלל ישראל דשיעורי חז"ל הם שיעור שוה, שהרי בספרו משנ"ב נוטה לפסוק כהמנ"כ כנ"ל, וכן נהג למעשה שלא המתין 72 דקות אחר שקה"ח, אלא דכוונתו שאפי' המחמירים ואין סומכים עצמם על שי' המנ"כ, אין ממתניין יותר מ72 דקות, ואין חוששים לשעות זמניות, וכמבואר גם במשנ"ב (סי' רס"א בביה"ל) דא"צ להחמיר יותר מע"ב דקות.

אמנם אחד הוא שאכן כתב שכוונת חז"ל בשיעור ד' מילין לשיעור שוה, והוא המאורי אור, שכ' (עמ' כ"ג) דשיעור שעה וחומש הם שוות דהא השמש ידע מבואו ואינו ממהרת או מאחרת וא"א שהשמש ישתנה מהלכו בקיץ מבחורף. אך גם לשי' אין זמן לילה ע"ב דקות אחר שקה"ח, דס"ל שם דזמן לילה הוא בצאת ג' כוכבים, והשיעור שעה וחומש בשוה שכתב הוא שאז צאת כל הכוכבים כולם בחשכת לילה עי"ש, וגם הוא לשי' דס"ל

שכל שעות שבדברי חז"ל הם שעות שוות, ולכן סבר דגם שיעור שעה וחומש הוא שיעור שוה, ואין כן דעת הפוסקים. ובכלל יש לפקפק באישיותו של המאורי אור, ראה בהערה כ"י.

דחיית דעת האומרים דלדעת השו"ע צריך כוכבים בצד מעריב

וי"ש שכתבו דאין כוונת השו"ע והפוסקים על יציאת כוכבים באיזה מקום ברקיע, שבאמת מופעים כוכבים קודם ע"ב דקות, אלא הכוונה על יציאת כוכבים בקו אופק המערבי, מקום ששם החמה שוקעת, ושם כוכבים יוצאים [בימי ניסן ותשרי בארץ ישראל כ"י] 72 דקות אחר שקה"ח, ולכן סתמו השו"ע והפוסקים בזמן צאה"כ, דומן צאה"כ [בימי ניסן ותשרי] בקו אופק המערבי מתאים עם זמן של 72 דקות.

ולפי שיטה זו זמן צאה"כ בכל מקום כשרואין כוכבים בקו אופק המערבי במקום ההוא, והוא כשהחמה ט"ז מעלות תחת האופק, וברוב המדינות הוא יותר מ72 דקות אחר שקה"ח, ובארצות אירופה [מקום מושבם של גדולי הפוסקים] הוא כמה שעות אחר שקה"ח כ"י.

כד. עי' בספר **כוכבי יצחק** (ירושלמי ברכות פ"ב ה"ג, עמ' קמ"ח) כי ידוע כי בעל מחבר זה יצא לתרבות רעה, ופלא שבעלי המחברים לא ידעו מזה. ובקונ' **מנוחת שלום** (סופר, ח"ו סי' ט"ז) הביא מש"כ בס' **עלי תמר** (תמר, ירושלמי ברכות פ"ט ה"א, דרפ"א ע"א, ביכורים פ"ה ה"ה דרנ"ה ע"א) דאף שהיה ת"ח ותלמידו של השאג"א, בסוף ימיו נעשה צדוקי, חלול באיסור גילוי ראש והעין פניו נגד רבינו הרמ"א ז"ל, וציין שם לס' **ארשת** (כרך שני דף קצ"ב וקצ"ג). ועי' בספר **תורת חיים** (סופר, סי' ר"ס אות ר') מש"כ נגד דברי המאורי אור במה שהפריז נגד רבינו הרמ"א. וכמו"כ דרכו להלעיג על מנהגי ישראל ועל דברי הקדוש האריז"ל. וע"ע בס' **זכר עשה** (ירושלים תשס"ז, עמ' שצ"ח) במאה **שערים** (ירושלים תשס"א, עמ' 265) ובקובץ **אור ישראל** (גליץ ל"א עמ' רל"ג) מש"כ בזה.

כה. ויש שכתוב שכוונת ר"ת והפוסקים בשיעור ע"ב דקות ע"פ צאה"כ במקומם, עי' **דברי יוסף** (דף מ"ג ע"ב) **נברשת** (ח"ב דף ט"ז ע"ב). אמנם הדברים תמוהים, שהרי דברי הגמ' נאמר לא"י ובבל, וכמו"כ הרמב"ן והב"י דרו בא"י ופסקו כשי"ר ר"ת, ועי' **אורות חיים** (פ"ד) **והזבה"ל** (פמ"ב סי"ג) בזה.

כו. עי' בחי' **ר"ם קזיס** (מס' שבת דף ל"ד) שהאריך לבאר דעת ר"ת עפ"ד חכמי אומה"ע (פסחים צ"ד) שגלגל חזר ומזלות קבועים, שבבוקר קודם הנץ החמה כיון שהשמש הולך ומתקרב אל האופק מתחיל אורו להראות על הארץ, וכן בערב אחר שקיעתו בהיותו קרוב להאופק הוא מאיר על הארץ, וכתבו חכמי התכונה שכל זמן שהשמש הוא תחת האופק וקרוב לו י"ח מעלות או פחות נראה אורו על הארץ, וי"ח מעלות הם שיעור מהלך החמה בשעה וחומש, והוא השיעור שיש מהעמוד השחר עד הנץ החמה ומשקיעת החמה עד צאת הכוכבים עכ"ד. וכ"כ בשו"ת **מהרי"פ** (סי' ו' וסי' מ"ז) דצאה"כ הוא כדי מהלך ד' מילין אחר שקיעת גוף החמה כששקעה החמה תחת האופק י"ח מעלות, שאז כלה אורה מהרקיע, וביה"ש שהוא בכדי מהלך ג' מילין ורביעי, שאז חשכה הארץ ולא נשאר מאור השמש כי אם ברקיע במקום ששקעה החמה, ששם מאירין קצת, וכשיטהר הרקיע מן האור אז ודאי לילה.

ועפ"ד כוונת חז"ל בצאת ג' כוכבים היינו הכוכבים שבצד מעריב, וכמ"ש בשו"ת **מהרי"פ** שם (סי' מ"ז). וכ"כ בס' **הפרדס** (עמ' צ"ב, עי' שיטתו לקמן) שבמקצוע מערבית צפונית של הרקיע שבו שוקעת החמה ביום הארוך לא תמצא בו כוכבים בינונים עד ב' שעות יותר אחר שקה"ח, ומה שאנו רואין כוכבים בשאר מקומות הרקיע המה כוכבים הנראין ביום. והביא שם (עמ' ק') שכ"כ בשלט"ג (על המרדכי פ"ב דשבת בשם הראב"ה) בשם רבי יהודה החסיד דצריך כוכבים במערב.

ואף שמצינו מהלך כזה בדברי כמה מגדולי הדורות², אמנם זה דוחק עצום להעמים כן בסתימת דברי השו"ע והפוסקים, וכמ"ש הגאון ר"א הלוי (בעל גת וורדים) בתשובתו שבשו"ת מהרי"פ (סי' מ"ו) דלומר דסימן הכוכבים הוא בפאת מעריב הוא דבר דלא אפשר, דא"כ היה ראוי לחז"ל לפרש ולברר דבריהם כן בפירוש, ומדחוינא דסתמו בסימן זה, מוכח בהדיא שבכל מקום שיראו ג' כוכבים הוי לילה. וכ"כ בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ג סי' פ"ג) בשם החזו"א³. וכ"כ בס' עלה יונה (עמ' ס"ה) דכל הראשונים והאחרונים שהזכירו סימן שלושת הכוכבים לא התרו בעולם שלא יסתכלו על הכוכבים במקום אחר אלא דוקא באופק שבמערב, בו בזמן שכבר כל השמים מכוסים כוכבים למאות ואלפים גדולים וקטנים,

1234567

ובזמנינו האריכו בזה בספר אורות חיים ובס' אור מאיר דזה עיקר דעת ר"ת, עי' בדבריהם, נמש"כ בפנים דצאה"כ הוא ט"ז מעלות שהוא בא"י 72 דקות הוא עפ"ד האורות חיים והאור מאיר, אמנם בדברי הר"מ קזיס ומהרי"פ מבואר דס"ל שצאה"כ הוא כשהחמה י"ח מעלות תחת האופק, והוא 72 דקות אחר שקד"ח בקו המשוה, ואכמ"ל.

וקרוב לזה דעת כמה גדולי עולם דשיעור שעה וחומש אינם שעות שוות אלא שעות זמניות, ובימי הקיץ צריך להמתין יותר מב' שעות אחר שקד"ח, וכמבואר במנ"כ (מ"ב פ"ד) פר"ח (ק' דבי שמי ד"ה ועתה אבוא) ספר הפרדס (עמ' פד-ק, ובלוחותיו עמ' צו-צט) ועוד אחרונים, והיו מקומות שנהגו כן, וכמ"ש החפץ חיים במכתבו הנ"ל שכן נהגו במינסק ובריסק, כ"ה בכמה לוחות שבס' הזמנים בהלכה, וגם בס' נברשת (ירושלים תרנ"ה, בהסכמת הגר"ל דיסקין והגר"ש סלנט) חשב כן זמן עלה"ש.

כו. עי' בהע' הנ"ל שב"מ בחי' ר"מ קזיס ובשו"ת מהרי"פ. ומצינו בעוד אחרונים דאף דלא ס"ל כשי' ר"ת, מ"מ הבינו כן דעת ר"ת, וכמבואר בס' מנורה הטהורה (סי' רס"א קנה"מ סק"ד), שהביא דברי המנ"כ דלאו כל הזמנים והמדינות שוים, וכ' דאפשר לשער השיעור מן תחילת השקיעה עד הלילה ע"י השיעור מעלות עד הנץ. וכן הוא בספר דברי יוסף (עמ' נ"ה) בשם רבו ר"א בינג אב"ד וירצבורג זצ"ל דמה ספק יש בזמן צאה"כ, הלא רגע עלה"ש ידוע בלא ספק, כי תיכף נראה לכל רואה הניצוץ האור המאיר בחושך, א"כ נחשב הזמן שיש מרגע עלה"ש עד רגע חצות היום, וכן נחשב מרגע חצות היום עד כלות הזמן ההוא, אז הוא צאה"כ, עי"ש. וכ"מ בביאור הגר"א בדעת ר"ת.

כח. כ' שם ששמע מהגר"ח דרוק ז"ל (בעמח"ס אורות חיים) שהתווכח עם רבינו החזו"א וסיפר לו שיטתו שג' כוכבים בצד מערב נראין בע"ב מינוט, ולא קיבל הדברים, וכשיצא מפתח הבית א"ל החזו"א "בעולם הבא נבין שיטת ר"ת, אבל כאן הדין כהפוסקים". ועי' כעינ"ז במעשה איש (ח"ד עמ' קכ"א וח"ו עמ' י"ז) בשם הגר"ש וואזנר שליט"א ששאל מהחזו"א מה נעשה עם שי' ר"ת המובא בשו"ע ופסק כמותו, והשיב "כזה העולם איני יודע, אבל בשמים יכולים לתרץ גם דברי ר"ת אלה". ועי"ש (ח"ד עמ' ר"ל בשם הקהל"י) שאמר "אמנם ר"ת יש לו ראיות חזקות ולעת"ל יתברר ג"כ דרכו של ר"ת, אך למעשה ההלכה כהגאונים". ועי' בקובץ שערי ציון (מובא בקובץ באו"י גליון ס"ט עמ' קי"ב) מש"כ הגר"ש אוירבאך שליט"א בשם החזו"א בזה.

[וחה דלא כדברי הגר"מ הלברשטאם זצ"ל (חבר הבר"צ פניה"ק) בהסכמתו לס' אורות חיים וס' מעגלי צדק שכתב להתאים דברי החזו"א הנ"ל עם דברי הרה"ק מבעלז ושינאווא שהכרעה במחלקות ר"ת והגאונים תהא ביד משיח צדקינו, דלא כיון החזו"א לזה, אלא כוונת החזו"א שלעת"ל נבין שי' ר"ת, אבל למעשה א"צ להחמיר ולהמתין עד שנראין הכוכבים באופק מערב, וכ"כ בס' בירור הלכה (תנ"י סי' תמ"ג עמ' רי"ט) להעיר על דברי הגר"מ הלברשטאם דכוונת דברי החזו"א שכעת בב"ד של מטה אין מקום לשי' ר"ת כלל, וכמו שהנהיג לאחרים וגם נהג בעצמו].

והם כתבו סתם שעל שלשה כוכבים יש לסמוך, ומנהג כל ישראל, שאם אינם נביאים בני נביאים הם, לא להסתכל למערב, וכ"ש לסוף האופק^כ. וכ"כ הגר"ש אוירבאך שליט"א (במאמר בענין זמני היום והלילה שנדפס בקובץ שערי ציון שנת תשמ"ח) כי מימרא שלימא נאמר בש"ס ג' כוכבים לענין לילה, ואנן ניקום ונימא שאף כשהשמים מלא כוכבים עדיין יום, וכל הפוסקים ראשונים ואחרונים נקטו בסתמא ג' כוכבים, וזה שקר מפורסם לומר שנתכוונו לג' כוכבים בסוף המערב, וכן זה מקובל ושגור בכל תפוצות ישראל שע"י ג' כוכבים היו לילה, וזה נראה כחוכא לומר שהמכוון לאחר שהשמים מלאים כוכבים^ל.

ובפרט דלפי שיטה זו בארצות אירופה שדרו שם רבותינו שבגולה בכל הדורות זמן צאה"כ הוא כמה שעות אחר שקה"ח, ומעולם לא שמענו לנהוג כן, ובכל הארצות שהם מקו הרוחב ג"א מעלות לצפון העולם והלאה (כגון העירות לובלין ורשה וילנא קאזניץ פפד"א ברלין ליפצוג פוזנא קאליש המבורג ועוד הרבה) אינם נראין כוכבים כלל באופק מערבי בימי הקיץ, וא"כ לשי' זו ליכא לילה כלל בימי הקיץ, וכמ"ש הגר"א (סי' רס"א) דלשיטה זו במדינות הנוטין לצפון אין צאה"כ כלל בקיץ, והרבה מגדולי הפוסקים אשר כל בית ישראל נשען עליהם דרו באותן מקומות, ואפ"ה נהגו שם דין לילה, וכמ"ש בעל החפץ חיים במכתבו (מובא בס' אבני שהם סי' כ"ט אות י') שמנהג כלל ישראל שאפי' בימות הקיץ בתמוז אין ממתינים במוצ"ש רק ד' מילין ולא שעות זמניות, וכ"ה במשנ"ב (סי' רס"א ד"ה שהוא), ומכש"כ שאין ממתינים יותר משעות זמניות עד שמופיעים כוכבים בצד מעריב. וכל האחרונים הנ"ל שכתבו כדעת המנ"כ דבמדינות אירופה כשרואין ג' כוכבים היו צאה"כ לר"ת אף קודם ד' מילין ודאי לא ס"ל כן, שהרי במדינתם אין רואין כוכבים כלל באופק מערב עד זמן הרבה אחר ע"ב דקות.

ועי' בשו"ת חשב האפור (ת"ב סוף סי' קמ"ד, אודות ספר אור מאיר דס"ל דלדעת ר"ת צריך כוכבים באופק המערבי) שכ' דאין שום מקום להחמיר כשי' זו, אשר יצא מזה שבמדינותינו אין לילה כלל וכולו נשף, חומרא זו לא שיערה אבותינו, ואין להיות מן המתמיהין אפי' לחומרא עי"ש לא.

כמ'. וכ' שם הרי האופק לא נראה אלא בעיר שבחוף הים או על ראשי הרים, ואיך הם ידונו על סימן הכוכבים שהוא סתם הסימן שבש"ס ובשו"ע, ואיך הוציאו שבת בטבריא ע"פ סימן הכוכבים ורק בציפורי איחרו, והרי מוצאי שבת שבטבריא אינם יכולים לראות את הכוכבים שבסוף מערב. ל. ויש שהביאו מש"כ בשו"ת ריב"ם שנייטוך (סי' ל"א, תלמיד הגר"א) שזמן מוצ"ש כשהשמים מלא כוכבים, אמנם מובאר בדבריו שאין כוונתו דאז זמן צאה"כ מדינא, וכמ"ש שם שאנחנו חסירי דעת לידע איזה הכוכבים הם בינונים ואיזה קטנים, ובפרט שצריך רצופים ולהמתין עד שיצא הספק מלבו כדאיתא בש"ך סי' רצ"ג, וא"כ צריך להמתין במוצ"ש עד שיהיו השמים מלא כל הכוכבים המזהירים ובה יוצאים לכל הדעות.

לא. ובס' ישראל והזמנים (עמ' תתמ"ג, וע"ע עמ' תתס"ח) הביא בשם כ"ק אדמו"ר מסאטמר זצ"ל דגודל אהבת המצוות שהיה לו להגר"א ע"י כן לא היה יכול להשלים עם מציאות כזה שלא יוכל לקיים מצוות הלילה בקיץ, והו' שהניעו לדחות שי' ר"ת, אבל יתכן שבאמת אין שם לילה, כמו

וראיתי מקרוב נדפס סידור בשם 'קרני הוד' (שנת תשס"ה ע"י קהל נאוואמינסק) ובסוף הסידור נדפס מבלאות עם זמנים לכמה ערים בעולם, והזמנים הם ע"פ המבלאות שבסו"ס אור מאיר, וזמן עלה"ש וצאה"כ לשי' ר"ת מיוסד ע"פ חשבון המעלות כשהחמה ט"ז מעלות תחת האופק, וקבע זמן זה לכל המקומות, וזלת המבלא לעיר ליקוד קבע זמן מוצ"ש לר"ת ע"פ חשבון של ע"כ דקות בשוה אחר שקה"ח, שזמן זה הוא הנהוג שם ע"פ הוועד למען חיזוק הדת. ותמהתי מאד למה קבע זמן מוצ"ש לר"ת כשהחמה ט"ז מעלות תחת האופק, הלא מעולם לא נהגו כן, וכפי ידיעתי אין כהיום שום מקום שנהגו כן, ובשום לוח לא נדפס זמן כזה, ולא שמענו שום אחד מהגדולים שינהגו כן אף לחומרא, ואם בעל הסידור ס"ל שזה עיקר הזמן, א"כ למה דוקא בעיר ליקוד קבע אחרת ל^א.

אורח החכמה
12294567

פרק ג'

מנהג העולם בזמן צאה"כ כשי' המנ"כ

מנהג הנפוץ באירופה כשי' המנ"כ

והנה מלכר כל האחרונים הנ"ל שכתבו כדעת המנ"כ להלכה, העידו הרבה אחרונים שכן היה המנהג הנפוץ בארצות אירופה למעשה, וכמ"ש בס' חידושי הרז"ה (זאלקווא תקל"א-ירושלים תרמ"ה, דיני ביה"ש סי' ד' דף ל"ח ע"ב, מרבי וואלף אלסקער מחכמי בראד, מוזכר בשו"ת

במקומות הקרובים לציר הצפוני שבמשך ימי הקיץ לילה כיום יאיר. וציין שם לס' אורות חיים שהעיר כן דאה"נ לשי' ר"ת אין לילה בעיר ווילנא בימי הקיץ.

והנה דברי כ"ק אדמו"ר מסאטמר הללו אינם רק על הגר"א ועיר ווילנא לבדו, דאי אלוין לשי' ר"ת בתר האופק המערבי, א"כ גם בעוד הרבה ארצות אין להם לילה בימי הקיץ כנ"ל, ואף בארצות הנמוכים שיש להם לילה, מ"מ זמן צאה"כ הוא כמה שעות אחר שקה"ח כנ"ל, ומעולם לא שמענו ולא נהגו כן, ומה שציין לדברי האורות חיים הם לשיטתו דס"ל דאה"נ כן.

ובס' מושיען של ישראל (ח"ח דף רנ"ג, וכו"ה בקונ' פתגמין קדישין שי"ל ע"י קהל סאטמר פעה"ק, שנה ט' גליק ת"י) כ' דכשהגיע כ"ק אדמו"ר מסאטמר וצ"ל לבערגן בעלון היה ביום י"ח תמוז, שהיה תענית י"ז בתמוז נדחה, ובלילה אחר שנטו צללי ערב שלח את הגבאי לראות אם החשיך היום, וראה שמצד המזרח כבר האיר השחר, ולא הפסיק תעניתו עד לאחר תפילת שחרית ביום י"ט תמוז, ונתברר שבאותו אופק מחשך לגמרי בחצות הלילה, והחמיר בזה בכל מוצש"ק ויו"ט.

ונראה דהא דהחמיר להמתין עד חצות היה חומרא שהחמיר לעצמו, דהרי זמן צאה"כ של ע"ב דקות בעיר סאטמר הוא כשהחמה 9.4 מעלות תחת האופק, ובמחנה ברגן בלון (שבמדינת גרמניה 54.4 מעלות לצד צפון) צאה"כ של 9.4 מעלות הוא כשעה וג' רבעי שעה אחר שקה"ח, והוא כב' שעות קודם חצות הלילה, [ואף צאה"כ של 90 דקות (שכן החמיר בעיר סאטמר, ראה לקמן) הוא במחנה ברגן בלון הרבה לפני חצות], שבחצות החמה כבר רחוקה יותר מ12 מעלות מהאופק. ל^ב. ואם בעיר ליקוד לא רצה להורות נגד מנהג המקום, למה בשאר מקומות קבע להם זמן מוצ"ש ע"פ דעתו נגד מנהג המקום.

נוב"י או"ח סי' ל"ח) ראיתי בבני עמינו אפי' בין החכמים שבמוצ"ש אינם ממתינין שעה וחומש אחר השקיעה אלא עושין מלאכה קודם ל'. וכן מבואר ממש"כ בספה"ק ערבי נחל (ס"פ תצא) ל'. ובס' דברי משה (ווארשא תרע"ב עמ' י"א) כ' שאנו רואין אפי' כוכבים קמנים קודם ד' מילין משקה"ח ואנו סומכין ע"ז לעשות מלאכה במוצ"ש באין עולה על לב שום בית מיוחד, כסתימת הגמ' ג' כוכבים לילה. ובשו"ת זכרון יהודה (או"ח סי' קצ"ו) כ' הנה נדפס ספר חותם קודש על מצות מילה (קראקא תרנ"א) ל"ה ובסוף הספר נדפס לוח זמן צאה"כ, ומקובל ספר זה בכמה קהלות קדושות וכו', ולדעתי בעזה"ש"ת ראיתי כמה פעמים האיד מכון מאוד הזמן ל'. ועי"ש שהוא לפני ע"ב דקות אחר שקה"ח.

הזמנים שבלוחות כשי' המנ"כ

וכן מבואר בכל הלוחות ומבלאות הישנים מארצות אירופה שלא המתינו במוצ"ש ע"ב דקות אחר שקה"ח, אלא קבעו זמן מוצ"ש כפי צאת הכוכבים במציאות וכדעת המנ"כ, וכפי שיראה הוואה בעשרות הלוחות הנדפסות בספר הנפלא הזמנים בחלכה, [עמ' תקכ"ה טבלא ברלין תקכ"ו, עמ' תע"ב לוח לונדון תקצ"ח, עמ' תקכ"ב לוח אלטונא תר"ג, עמ' תקכ"ט טבלא לונדון תרכ"ה, עמ' תקכ"ז טבלא פאריס תרמ"ה, עמ' קל"ד לוח פראג תרמ"ו, עמ' תקכ"א טבלא שטרסבורג תרנ"ט, עמ' תקכ"ג לוח מנגצא תרנ"ט, עמ' תנ"ה לוח ווילנא תרס"א, עמ' תקל"ו לוח ברלין תרס"ב, עמ' קע"ה טבלא לבוב תרס"ו, עמ' תמ"ז לוח באניהד תרע"א, עמ' תנ"ט לוח זנערדו שבפולין תרפ"ו, עמ' תנ"א לוח לבוב תרפ"ט (ע"פ חשבון שהונהג בהסכמת הבית יצחק) ל' ושם זמנים גם לערים פשעמישל ריישא צאנו

לג. ועי"ש מש"כ בזה.

לד. כ' שם אכן רעה ממארת בהרבה קהלות ממחרץ להתפלל ערבית במוצ"ש בעוד שיש זמן קצת עוד איזה מנוטין ללילה, וזה לרוב מהירתן לעשות מלאכה, ואנשים צועקים כבר יש ג' כוכבים, ועל הרוב אינם רואין כלל ג' כוכבים, ואף שרואין, מ"מ בינונים בעינין, ואין אנו בקיאים בבינונית, לכן זהו עון פלילי ובזיון גדול לשבת קודש, ואין להתפלל ערבית עד שיהיה לילה לכל מראה עיני כל בני אדם לבלתי יהיה חוזה בכוכבים. [והאריך שם בנועם דבריו במשל ומליצה, וכ' שם על משארז"ל (שבת קי"ח) אלמלי שמרו ישראל שבת היו נגאלין, ועתה אע"פ ששומרין, מ"מ ע"י רגע זו שממחרץ מעכבין ביאת הגאולה, שאז נתעורר רחמים גדולים, ומחמת שמקלקלין אותה שעה היא עיכוב הגאולה].

לה. י"ל בהסכמת הגאונים הרי"ל לנדא אב"ד סדגירה (מח"ס יד יהודה), רב"א וייס אב"ד צרנוביץ, מהרש"ם אב"ד ברזאן, רא"ם שטיינברג אב"ד סניאטין (מח"ס מחזה אברהם), הר"ש סג"ל אב"ד בודזש, רי"א טויבש דומ"ץ סדגירה.

לו. ובס' תולדות שמואל (ח"א הקדמה ו' ל"ב ע"ב) כ' שראיתי בשו"ת זכרון יהודה לכ"ק אדמו"ר זי"ע שהיה אב"ד דק"ק סאטמאר בחלק או"ח סי' קצ"ו שכ' שזה החשבון של החותם קודש נתקבל בקהילות קדושות, וגם כתב שם שהוא מכון עם חשבון חכמי התכונה שבעיר בודאפעסט ע"ש.

לז. לוח הזה נדפס בספר הילולא רצדיקיא להגר"ר מרגליות, ועי' בספרו נפש חיה (סי' רצ"ג) שכ' בעירנו לבוב יע"א שבת' גבוהים ויושבת בעמק אין סומכין על ראיית הכוכבים, אך על החשבון שנקבע בהסכמת מרן הגאון ר"י שמעלקיס זצ"ל ונהג אחריו הרה"ג בתורה ובחסידות מוה"ר ליפא מנחם קונסט זצ"ל, וזה כמה שנים שבעזה"י הגני מן המודיעים כל שבוע ע"י פתקאות זמן ההרלקה

קראקא ברעד, עמ' תק"ל לוח פפד"מ תר"צ, עמ' תמ"ג לוח פרשבורג תרצ"ג, עמ' תס"ה טבלא פפד"מ תרצ"ד, עמ' תס"ט לוח אנפורפן תרצ"ד, עמ' רי"ז לוח פרשבורג תרצ"ו, עמ' תס"ז לוח ברלין תרצ"ח, עמ' תקל"א לוח ברלין ת"ש, עמ' רט"ז לוח גרוסורדין תש"א, עמ' תס"ח לוח בריסל שבבלגיה תש"ב, עמ' קט"ז לוח פאפא-בודפסט תש"ג, עמ' תקמ"ב לוח אמסטרדאם תש"ד ל"ח].

וכמו שסיכום הדבר בספר הזמנים בהלכה (פמ"ב סי"ז ופרקים מד-מ"ו) שברוב תפוצות ישראל במשך הדורות, הן בארץ ישראל ושכנותיה, והן בארצות צפון הים התיכון, והן ארצות אירופה כהונגריה גאליציה פולין וגרמניה, כל הארצות השוכנות למטה מקו הרוחב 52 לצפון, (הן בארצות שחששו לדעת הגאונים שאחר שקה"ח מתחיל ביה"ש והן בארצות שלא חששו לדעת הגאונים), בכולם לא נהגו להמתין שיעור ע"ב דקות אחר שקה"ח, כיון דצאת ג' כוכבים קמנים (ח' וחצי מעלות) מוקדם משיעור ע"ב דקות אחר שקה"ח ל"פ.

עדות גדולי דורינו

וכן העידו גדולי דורינו שכן היה המנהג באירופה, וכמ"ש בס' משנת חנוך (סי' ד' הע' ג') כשהוצאתי קונטרסי דובר משרים על ענין ביה"ש בשנת תשט"ז שותחתי בנדון זה עם מרן הגאון רבי עקיבא שרייבר זצ"ל גאב"ד פרשבורג, ואמר לי שכן מנהג פרשבורג שאין חוששין לשי' ר"ת להמתין עד ד' מילין אחר השקיעה, אלא מסתכלין על ג' כוכבים הנראים, ובודאי כן קבלו מראש משפחתם מרן החת"ס זצ"ל. וכ"כ בס' תורת חמד (להגאון רבי מיכאל דוב וויסמנדל זצ"ל, עמ' ע"ג) דהחת"ס סי' פ' כתב שלילה תלוי בראית עינים בשמים לראות הכוכבים וכמו שנהגו כל רבותינו תלמידיו ותלמידיו בגלילותנו. וכ"כ בשו"ת ויען יוסף (להגה"צ מפאפא זצ"ל, סי' ק"ה) ידוע שבגליל העליון באונגארן היה המנהג

בע"ש ובמוצ"ש, גם ערכתי לוח קבוע דבר יום ביומו כפי יום החמה, ונוהגים על פיו בעירנו ובגלילותיה.

לח. ומכל עשרות הלוחות שבספר הנ"ל כמדומה שאין גם אחד שבו זמן מוצ"ש 72 דקות בשה לאחר שקה"ח.

ל"פ. ועי"ש (פמ"ב סי"ז) דבמדינת ליטא ורוסיה השוכנות מקו הרוחב 52 לצד צפון ולמעלה נהגו לקבוע צאה"כ 72 דקות אחר שקה"ח, ששם אין כוכבים מפועים בהקדם. [ועי' בהסכמתו של הגראז"מ בעל אבן האזל לס' בין השמשות (בסוה"ס) שכ' דבחו"ל בודאי לא היו מלין בשבת אם לא נולד ע"ב מינוט אחר השקיעה].

ועי"ש (פמ"ו ס"ז) דגם ברוסיה וליטא המנהג הכללי היה כשיטת ר"ת, וגם פסיקת הגר"א והגרש"ז כשי' הגאונים לא שינו מיידית את המנהג, ושגם החיי אדם (כלל ה' וכלל קמ"ט) והאדמו"ר בעל הצמח צדק (שו"ת צ"צ יו"ד סי' ר"ד) לא שינוי מהמנהג ופסקו כר"ת. [וזה דלא כמ"ש ב"ק אדמו"ר מהרמ"מ מלובביץ זצ"ל במכתבו (בריש ס' אורות חיים) בדעת הצ"צ].

פ. ובתורת חמד שם כ' על מה שנוהגין פה ירושלים עיה"ק כשי' הגאונים, "אשר בהם החזיק הגר"א והרב, רבותיהם של שתי הקהלות האבות המיסדים את הקיבוץ בירושלים, עיר שנשכח שם לגמרי קבלת מרן הח"ס מרביתו עד למעלה בקודש, שהוא שי' רבותינו בעלי התוס' שזמן לילה אינו תלוי כלום וכלום בשקה"ח, אלא בראיית עינים בשמים כשרואים ג' כוכבים בינונים, וי"ג מינוט וחצי לפני זה ביה"ש, ולפניו אין לנו אלא יום גמור".